

TÜRK KÜLTÜR SİSTEMİ İÇİNDE VAKFIN YERİ

Doç.Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ.

Bir kültür müessesesi olarak vakfın, Türk kültür sistemi içindeki yerini belirleyebilmek için, herşeyden önce, bir toplumdaki biyolojik, ruht, sosyal ve kültürel sistemler arasındaki ilişkilere bir göz atmak yerinde olacaktır.

Sosyal bilimlerde, ferdt veya müşterek, şuurlu veya şuursuz her türlü beşert davranışa hareket denir. Şüphesiz burada hareket veya beşert davranış en geniş mânası içinde düşünölmekte ve bunlar, sırf dıştan gözlenebilen davranışları değil fakat düşünceleri, duyguları, ihtiyaçları, arzuları, vs...yi de ifade etmektedirler.

Tecrübt veriyi, diğer bir ifadeyle sosyal hayatı, mantıkt bağlantıları çerçevesinde umumt önermelere veya nazariyelere dönüştürme işine ise sistemli tahlil veya sistemleştirme adı verilir.

Sosyolojik açıdan, aslında bir bütün olan toplumun veya onun ortak hüviyeti olan kültürün tahlilinde, sırf nazarı olarak birbirinden ayrılabilen dört adet sistemden söz edilmektedir:

-Biyolojik sistem, yani ihtiyaçlarıyla birlikte nöro fizyolojit uzviyet sistemi;

-Ruht (psişik) sistem, yani psikolojinin incelediği şahsiyet sistemi;

-Sosyal sistem, yani umumiyetle sosyolojinin incelediği, aktörler ve gruplar arasındaki etkileşimler sistemi;

Kültürel sistem, yani özellikle antropolojinin incelediği normlar, modeller, değerler, ideolojiler ve bilgiler sistemi.

Bu sistemlerden herbiri, kendine özgü bir iç mantığa ve netice itibariyle onu diğerlerinden ayıran "sınırlar"a sahip olmasına rağmen, aynı zamanda diğerlerine açık bir sistemdir; dört sistem aralarında karşılıklı bağımlılık ve tamamlayıcılık ilişkilerini muhafaza ederler; öyle ki, bu sistemlerden herbirinin tahlili, onun çerçevesini açıklayan diğer üçünün en azından mevcudiyetini nazarı dikkate almak zorundadır. O halde bu karşılıklı bağımlılık perspektifi içinde, dört sistem, daha umumt sistem hareket sistemidir. Çünkü hareket globaldir, aynı anda dört sistem içinde de yer alır ve bunların herbirinden gelen güçler veya tesirlerin etkileşiminden neş'et eder. "Hareketin izafet çerçevesi" beşert ilimlerin buluşma sahasıdır.

Gerçekten psikolojik ihtiyaçlar, psişik dürtüler, sosyal aktörlerin etkileşimini ihtiva eden normlar, kültürel değerler, hareketi yönlendirmeye veya kontrol etmeye yarayan mekanizmalardır. Fakat bunlar aynı seviyede değildirler: Biyolojik, psişik, sosyal ve kültürel sistemler, hareket üzerindeki etkileri açısından hiyerarşik olarak tanzim edilmişlerdir. En altta biyolojik sistem vardır, onun üzerinde de sırasıyla şahsiyet sistemi, sosyal sistem ve kültür sistemi yer almaktadır. En altta bulunan biyolojik sistem enerji kaynağı, en üstte bulunan kültür sistemi ise enformasyon, bilgi kaynağıdır. Kültür sistemi esas itibariyle bilgiler, değerler ve ideolojiler gibi sembolik unsurlardan müteşekkil olduğu için, sırf sahip olduğu enformasyon sayesinde hareketi

yönlendirir ve kontrol eder. İşte bu sebeptendir ki hiyerarşinin en yükseğinde yer almaktadır. Ve bu sistemler en yükseğinden yani kültür sisteminden başlamak üzere birbiri üzerinde kontrol icra ederler.

Burada belirtilmesi gereken bir nokta da şudur: Yukarıda bahsettiğimiz sistemlerden biyolojik sistem ile şahsiyet sistemi ferdi, sosyal sistem ile kültür sistemi ise toplumu alâkadar eder. Bizi burada daha çok sosyal sistem ile kültür sistemi ilgilendirmektedir. Çapı ne olursa olsun, ister küçük bir grup ister global bir toplum sözkonusu olsun, her müşahhas toplulukta, bu iki sistem zorunlu olarak birbiri içine nüfuz ederler. Sosyal sistem, kendisine temel sembolik unsurları tedârik eden kültür sistemi olmaksızın varolamaz; sosyal sisteme sahip olmayan kültür sistemi ise, bir "ölü medeniyet" ten başka bir şey değildir, tıpkı Eski Mısır ve Roma Medeniyeti gibi. Bu seminerde açık seçik ortaya konulacağı gibi, bugün Bulgaristan'da hem Türk sosyal sistemi hem de Türk kültür sistemi varlığını ve canlılığını muhafaza etmektedir. Bulgarların Türkleri isim değiştirerek eritme hareketi, Bulgaristan'daki Türk sosyal sistemini yok etmeye matuftur. Bunda başarılı olunduğu takdirde oradaki Türk kültür sistemi de ölü bir medeniyet hâline gelecektir.

Sosyal sistemle kültür sistemi arasındaki hem birleşmeyi hem de ayrılığı tesis eden anahtar-kavram, müesseseleşme kavramıdır. Müesseseleşme, tabiatı icabı umumî bir vasfa sahip olan kültür unsurlarının (değerler, fikirler, semboller) toplum üyelerinin sosyal hareketi ve etkileşimi üzerinde doğrudan ve anî bir kontrol icra eden hareket normlarına, rollere, gruplara dönüşmesinden ibârettir. Meselâ, adaletin umumî değeri, hâkimin rolünde, adliye teşkilâtında, kanunların bünyesinde müesseseleşir. O halde, müesseseleşme, bir nevî kültür unsurlarının müşahhaslaşması, uygulanabilir ve uygulanmış formlara dönüşmesi olgusudur.

İşte Türk-İslâm toplumlarında, kültür değerlerinden birçoğunun müşahhaslaşması, uygulanabilir formlara dö-

nüşmesi, vakıflar sayesinde meydana gelmiştir.

Bu teorik çerçeve içinde, tarihimizde kültür değerlerimizin vakıf müesseselerine nasıl dönüştüğünü anlatmaya geçmeden evvel, vakıf ve vakıfla ilgili bazı terimleri açıklamamız uygun olacaktır.

Vakıf, VIII. asır ortalarından XIX. asır ortalarına kadar uzanan bir devrede, İslâm memleketlerinin, özellikle Selçuklular ve Osmanlılar zamanındaki Türk dünyasının sosyal, kültürel ve ekonomik hayatında önemli rol oynamış olan dinî, hukukî ve içtimaî bir müessesedir. Bir kişi, mülkiyetine sahip olduğu menkul veya gayrimenkul mallarından bir kısmını veya tamamını, Allah'ın rızasını kazanma niyetiyle, halkın herhangi bir ihtiyacını gidermek üzere dinî, hayrî veya içtimaî bir gayeye müebbeden tahsis ederse, malını vakfetmiş, yani bir vakıf müessesesi kurmuş olur.

Daha önce yapmış olduğumuz müesseseleşme tanımına göre, vakıf, Türk-İslâm kültür sistemi unsurlarından birini, bu topluma mensup bir kişiyi harekete geçirerek, onun şahsî mallarından bir kısmını kamu hizmeti görece kuruluşlara dönüştürmesi eylemidir. Vakıf yapan kişiye vakıf; bizzat kendisinden yararlanılmak üzere vakfedilen bina veya müesseselere hayrât; bu müesseselerin ebedî olarak yaşaması ve topluma hizmet sunması için vakfedilen gelir kaynaklarına ise akar denir.

Vakfın kuruluş belgesinin de vakfiye veya vakıfnâme diye adlandırıldığını biliyoruz. Bu belgede vakıfla ilgili bütün bilgileri bulmak mümkündür. Sözkonusu vakfiyelerde olduğu gibi vakıf olarak yapılmış binaların kitabe veya duvar yazılarından da, bu müesseselere hayat veren kültür sistemi unsurlarını yakalamamız mümkündür. Meselâ, diğer bölgelerdeki Türk vakıflarının vakfiyelerinde olduğu gibi, Bulgaristan'daki Türk vakıflarına âit vakfilelerde de, umûmiyetle "gönül hoşluğu ile ödünç vermek" (LVII/18, LXXIII /20); "Allah yolunda (ft sebt-lillah) mal harcamak (infak)" (II/195,

261); "malını akrabaya, yetimlere, yoksullara vermek (f'ta)" (II/177); "fakiri beslemek (it'am)"(LXXXIX/18,CVII/3); "sadaka vermek" (IV/114); ve özellikle "Hayrât yapmakta yarışmak " (II/148; III/114) gibi mefhumları ihtivâ eden âyetler yer almaktadır.

İnsanı ve toplumu harekete geçiren ve onlara yön veren bu kavramlardan bir kaçını kendi konteksti içinde ele alarak tahlil etmek, meseleyi biraz daha aydınlatacaktır, zannediyorum:

"Allah'a ve âhîret gününe inanırlar, İyiliği emrederler, kötülükten vazgeçirmeye çalışırlar,

Hayrâtda, yani hayrî ve sosyal işlerde birbirleriyle yarış yaparlar,

İşte onlar kurtuluşa erenlerdir" (Kur'an, II/114.)

Bu metindeki hayrat kelimesinin altını çizerek söylüyorum. Biraz sonra tekrar bu kavrama döneceğiz. Vakıf literatüründe en çok kullanılan kelimelerden birisi de meberrât kelimesidir. Sevap için insanlık yararına tesis edilmiş kuruluşlar mânâsına gelmektedir ki, bir bakıma, hayrâtla eş anlamlıdır. Beberrât kelimesinin kökü her türlü iyilik, hayır mânâsına gelen birr sözcüğüdür ve Kur'an'dan alıntı yapılarak sık sık vakfiyelerde zikredilen bir âyette şöyle tanımlanmaktadır:

"Birr, yani iyilik ve hayır, yüzlerinizi doğu ve batı yönüne döndürmenin değildir. Fakat birr,

-Allah'a, âhîret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere iman eden,

-Ona olan sevgisine rağmen malını akrabaya, yetimlere, yoksullara, yolda kalmış misâfirlere, dilenenlere, köle ve esirleri kurtarmaya veren,

-Namazını dosdoğru kılan, zekatını veren (kimselerin),

-Ahidleştikleri zaman sözlerini yerine getirenlerin;

-Sıkıntıda ve hastalıkta ve muharebenin kızıştığı zamanlarda sabır ve metânet gösterenlerin birr'idir.

-İnançlarında sâdık olanlar onlardır ve onlar takvaya erenlerin tâ kendileridir "(Kur'an, II/177).

Vakfiyelerde sıkça zikredilen âyetlerden bir diğeri de şudur:

"Herkesin (ve her milletin) yöneldiği bir yönü ve yöntemi vardır.

Siz hayrât yapmaya koşun, bu hususta birbirinizle yarış edin..." (II/148).

İşte bu ve benzeri prensipler, Türk kültür hareketine, Türk hümanizmasına yön vermiş olan düsturlardır. Bilindiği üzere, hayrât ve meberrât, yahut müessesâtı hayriye tâbirleri, Osmanlı literatüründe doğrudan ve karşılıksız olarak topluma ve bütün insanlara hizmet sunmak için yapılmış vakıf binâ ve kuruluşları ifade etmektedirler. Bunları yapan vakıf kurucularının vakfiyelerde veya kitabelerde zikredilen en önemli sıfatları ise sâhibü'l-hayrât ve'l-meberrât'tır.

Görülüyor ki, "hayrât yapmakta, insanlığa hizmet sunmakta yarışmak, kültür sistemimizde bir kıymet hükmü, bir kültürel değer olarak benimsenmiş ve insanımızın ortaklaşa kabul ettikleri ve uydukları bir davranış modeli hâline gelmiştir. Bu kıymet hükmü ve davranış modelinin müşahhaslaşarak müesseseseleşmesi neticesinde, özellikle Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde, Türk dünyası bir baştan öbür başa hayrâtla donatılmıştır.

Herbiri Türk kültür yaratıcılığının ayrı bir örneğini teşkil eden bu hayrâtla, 1071'dan itibaren kapılarını Türklere açan Anadolu ve daha sonra Rumeli ve Balkanlar'da tabiat Türk kültürüyle kültürleştirilmiştir. Siyast ve askeri bir varlık gösteremeyen bazı Türk sülâleleri bile kurdukları vakıf müesseseleriyle ve kültürel yaratıcılıklarıyla şöhet bulmuşlardır. Meselâ Mengücekler bunlardan biridir. Divriği'ndeki Ulu Camii, Mengüceklerin hizmetle-sanatı bütünleştirmedeki başarılarının ürünüdür. 1228'de yapılan bu şâheserin kuzey taçkapısının değirmi levhalar, şerit hâlinde yazılar ve fışkıran iri levhalar çerçeveler.

Ulu Camiin 1243 yılında tanzim edilen vakfiyesi günümüze kadar ulaşmıştır. Vakfiyeye göre, yedi köyün yarı hisseleri câmiye gelir kaynağı olarak tahsis edilmişti. İmam, hatip, müezzin,

mütevelli gibi birçok görevli maaşını bu vakıftan alıyordu.

Camiin minberi ahşap oymacılık sanatının şaheser örneklerinden birini teşkil etmektedir. Bu oymalar göze hoş gelen birer estetik unsur olmaktan öte, vakıfkültürüne ruh veren bir mânânın ahşap minbere nakşedilişine vesile olmuştur. Gerçekten, Ulu Camiin minberindeki bu oymalar, 7,5 asırlık bir mâziden seyircisine şöyle seslenmektedir:

"İlim öğreten, su getiren, kuyu kazan, meyve ağacı diken, mescid bina eden, mushaf bırakan ve bir de anası babası için mağfiret dileyen evlât yetiştiren kimsenin sevabı kesilmez, öldükten sonra da devam eder" (Hadıs).

Bir vakıf ürünü olan bu camiin taç kapısında, vakıf kurucusu Ahmed Şah'ın âilesinin ongunu olan iki başlı doğan kuşu Türk-İslâm kültür-sentezinin bir alâmetidir.

Divriği Ulu Camii'nin bitişiğinde hastalara şifa dağıtan iki katlı dârüşşifâ, Fahrüddin Behramşah'ın kızı Turan Melek tarafından 1231 yılında vakfedilmiştir. Câmî ve dârüşşifâ'dan oluşan bu külliyyede, "hemen hemen yakındoğunun hiçbir sanat eserinde görülmeyen plastik etkilerle, Sasânî sanatının, Gazne sanatının, Steplerin hayvan sitilinin, İran Selçuk devri alçı dekorasyonunun, yakındoğu ahşap işçiliğinin taş malzeme ile yeniden yorumlanmış ve hayranlık uyandıran bir teknikle gerçekleştirilmiş" eşsiz bir sentezini bulmaktayız.

Neredeyse 8 asırlık yaşa sahip bu cami ve dârüşşifâ, Türk vakıf eserlerinden sâdece ikisidir... Camiin hâlâ mevcut olan ahşap minberi üzerinde, bu ve benzeri eserlerin yapılışında sosyal sistemi harekete geçiren kültür sisteminin kıymet hükümleri yer almaktadır. Oradaki hadıs tahlil edilerek maddeleştirilirse,

- İlim yapmak ve yaymak,
- Toplumun su ihtiyacını gidermek,
- Toprağı ağaçlandırmak,
- Mescid ve cami yapmak,
- Kitap yazmak ve nesilden nesile geçmesini sağlamak,

-Ana-baba için mağfiret dilemek diğer bir ifâdeyle atalara karşı saygılı olmak gibi kıymet hükümlerinin, sosyal sistemi yönlendirdiği ve kontrol ettiği anlaşılmaktadır. Burada dikkat çekici diğer bir husus da, dârüşşifânın mimarî yapısında kullanılan kültür unsurlarıdır. Birçok kültürden muhtelif unsurlar alınmış, fakat bunlardan hiçbiri taklit edilmeksizin, yeniden yorumlanmış ve yaratıcı düşünceyle yeni bir sentez gerçekleştirilmiştir.

İşte bu mekanizma dâhilinde, kültür sistemimizde yer alan normlar, değerler ve bilgiler, sosyal sistemi harekete geçirmiş ve vakıf yoluyla müesseseseleşmişlerdir.

- Tabiata hâkim olma,
- Coğrafyayı kültürleştirip vatan hâline getirme,
- Sosyal ve iktisadî farklılaşmaları en aza indirme,
- İlim yapma, toplumun bilgisini artırma,
- Şehirleşme, sosyal bütünleşmeyi sağlama,
- Kısacası toplumda huzuru sağlama, insanları mutluluk içinde yaşatma arzu ve ideali, yollar, köprüler, kervansaraylar, camiler, hanlar, hamamlar, çeşmeler, zâviyeler, kütüphaneler yapımına yol açmış, nihâyet Türk şehirlerine şahsiyet kazandıran birer kültür âbidesi diyebileceğimiz Osmanlı külliyelerini doğurmuştur.

Ekrem Hakkı Ayverdi'nin tesbitlerine göre, sırf Bulgaristan'da, 3339 adet Türk vakıf hayrâtı mevcuttur (Avrupa'da Osmanlı Mimarî Eserleri, IV, İstanbul 1982, s. 11-191). Bunlardan 2356'sını cami ve mescidler, 142'sini medreseler, 273'ünü köprüler, 16'sını kervansaraylar, diğerlerini ise hamam, ılıca, türbe, kale, çeşme, sebti, kütüphâne, vb... hayrât teşkil etmektedir. Şüphesiz bunlar Bulgaristan'daki Türk eserlerinin tamamını değil, sâdece tesbit edilebilenlerdir. Bunlarla ilgili 1400'e yakın vakfiye, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde hâlen mevcuttur. Diğer arşivlerimiz tarandığında şüphesiz bu sayı artacaktır.

Eski Cumalı Hâmid, Tırnova için,

Turefâsı çok, şu'arâsı çok, ulemâsı çok sulehâsı çok,

Doludur, gevheri ilm ü ma'rifet ile Medtne-i Tırnova. diyor. Sadece Tırnova değil, Bulgaristan'daki bütün Türk şehirleri böyledir. Zira Osmanlılar döneminde, diğer Türk illerinde olduğu gibi, Bulgaristan'da da, hemen hemen her köy, Kıdemli Baba Sultan, Akyazılı Sultan, Balı Baba, Demir Baba, Kaligra Sultan gibi alperenlerin temsil ettiği devrin kültür evleri olan bir zâviye, her şehir günün üniversiteleri olan bir külliye etrafında kurulmuştur. Bulgaristan'daki külliyelelere bir iki örnek vermek gerekirse, Filibe'de Şihabüddin Paşa, Hezergrad'da İbrahim Paşa ve Sofya'da Sofu Mehmet Paşa külliyelelerini sayabiliriz.

Türk külliyelerinin, yazılı ve sözlü kültür tarihimiz ve özellikle üniversite-halk ilişkileri açısından önemini başka bir yerde tahlil etmeye çalışmıştım. Onun için aynı konuya tekrar dönmek istemiyorum. Zaten Bulgaristan'daki Türk vakıf eserlerinden birçoğunu da benden sondaki konuşmacılar daha tafsilâtlı bir şekilde anlatacaklar. Bu tebliğlerden sonra, benim teorik bir çerçevede izah etmeye çalıştığım vakfın Türk kültür sistemi içindeki yeri ve önemi daha iyi anlaşılacaktır. Bu sebeple sözlerimi daha fazla uzatmak istemiyorum. Ancak bir noktaya daha temas etmeden geçemeyeceğim.

Bir Batılı coğrafyacı, "Balkanlar bir coğrafî bölge olmaktan öte, başlıbaşına bir problemdir" diyor (A.Blanc, Géographiedes Balkans, P.U.F. Paris 1865, s.6). Ancak hemen belirtelim ki bu problem, bölgede Türk dünya nizamının hâkim olduğu dönemlerin bir problemi değil, son yüzyılda Avrupa ve Rusya'nın bölgeye müdahaleleri neticesinde ortaya çıkmış olan bir problemdir. Hollandalı şarkiyatçı M.Kiel, Bulgaristan'daki Kıdemli Baba Sultan tekkesiyle ilgili incelemesinde, "Bulgar İmparatorluğu zamanında, Bulgaristan'ın şimdiki güney batı köşesi olan bu mıntıka, ıssız ve boşaltılmış hiçbir insanın bulunmadığı bir toprak parçasıydı. Filibe ve

Edirne arasındaki 150 km.lik şerit çok zor yaşanabilecek bir yerdi... Rahat yüzü görmeyen memleket, ancak Osmanlıların kesin fethinden sonra sü-kûna kavuştu...Yeniden işlenmesi gereken boş memleketin iskânı için derhal büyük ölçüde yatırımlara girişildi" diyor "Bulgaristan'da eski Osmanlı mimarisinin bir yapıtı", Belleten, XXXV /137, 1971, s.46-47).

İşte bu hayrât hareketi sâyesindedir ki, daha önce bahsettiğimiz zâviyeler, külliyeler ve diğer kamu kuruluşları inşa edilerek, arazi işlenebilir ve üzerinde yaşanabilir hâle getirilerek bölgeye Türk kültürü hâkim kılındı. Ne var ki, bölgeden Türk idaresi çekildikten bu yana, konuşmamın başında belirttiğim gibi, ortaya çıkan devletler, meselâ Bulgarlar ad değişikliği gibi bir takım tedbirlerle, geride kalan Türk sosyal sistemini yok etmeye çalışırken, diğer taraftan da bölge coğrafyasına Türk damgasını vuran vakıf kültür ürünlerini ya yok etmek ya Hıristiyanlaştırmak ya da Bulgarlaştırmak yolunu denemektedirler.

Gerçekten Türk eserlerinden birçoğu bugün yerinde yoktur, çünkü yıkılmış veya yıkılmıştır.

Orijinal bir Türk sanat harikası olan Akyazılı Sultan Tekkesi, Hıristiyan azizi Athanasius'a mal edilmek istenmiş, hattâ Balkan Harbi sırasında türbenin tepesine haç dikilmiştir. Ancak 1914-18'de Akyazılı Rumenlere geçince haçın yerini yine hilâl almıştır (S.Eyice, "Akyazılı Sultan Tekkesi", Belleten, XXXI/124, Ankara 1967, s.575-576).

Deliorman'da. Kemaller kazasına bağlı Mumcular köyünün batısında bulunan Demir Baba Tekkesi ise 1925'lerde Bulgarlaştırılmak istenmiş, buranın, Bulgarları Volga bölgesinden Tuna bölgesine getiren ve Tuna deltasında 659'da İmparatorluğun temelini atan Asparuh Han (öl. 691)'ın mezarı olduğu iddia edilerek, Kemaller kasabasına İsperih adı verilmiştir. Fakat mahkemede bu iddiayı ispat edememişlerdir. (O.Keskioğlu, Bulgaristan'da Türkler, Ankara 1985, s.50-53).

Bunlar Türk vakıf kültürüyle diğer kültürler arasındaki bir mücadeleden başka bir şey değildir. Öyle zannediyorum ki dünyanın neresinde olursa olsun, eski kültür varlığımız ilmi araştırmalarla ortaya konuldukça, eski

Türk illerinde hayatta kalma kavgası veren soydaşlarımız, sosyal sistemlerini ayakta tutacak kültür değerlerine yerinden kavuşacaklar; daha dinamik ve yaratıcı olacaklardır...